

भारतातील दारिद्र्य व त्यावरील उपाय

प्रा.डॉ. बोचरे जे.एम.

इतिहास विभाग
स्व.नितीन कला व विज्ञान
महाविद्यालय, पाथरी जि.परभणी

प्रा. ठोंबरे एम.डी.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
स्व.नितीन कला व विज्ञान
महाविद्यालय, पाथरी जि.परभणी

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारताच्या इतिहासात गुप्तकालखंड हा वैभवाच्या परमोच्च केंद्रबिंदू होता तर मध्ययुगीन कालखंडात शहाजहानचा कालखंड वैभवशाली (सुवर्णयुगाचा) होता. एकंदरीत हिंदुस्थान देश हा वैभवशाली देश म्हणून ओळखल्या जात होता. या देशाचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता शेती हा पूर्णातहा निसर्गावर अवलंबून होती. शेतीला जोडून छोटे छोटे उद्योगधंदे होते. हिंदुस्थानचा व्यापार हा परदेशाशी चालत होता. मोठ्या प्रमाणात मसाल्याचे पदार्थ युरोप, आशिया खंडात निर्यात केले जात होते व त्या मोबदल्यात सोने चांदी जडजवाहीरे आयात केले जात होते. एकंदरीत हिंदुस्थान देश हा आशिया राष्ट्रांसाठी वैभवशाली राष्ट्र म्हणून ओळख होती.⁽¹⁾ परंतु मध्ययुगीन कालखंडात मोगल सत्ता छत्रपती शिवाजी महाराजांचे हिंदवी स्वराज्य या काळापर्यंत हिंदुस्थान देशाचा वैभवशाली कालखंड होता. पेशवाई च्या उत्तर कालखंडापासून हिंदुस्थानच्या राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेत ब्रिटीशाने भारतात पाय रोवले व इ.स. 1857 नंतर संपूर्ण हिंदुस्थान, आपल्या साम्राज्यखाली आपला व हिंदुस्थानचे आर्थिक शोषण सुरु झाले. हिंदुस्थानातील छोटे, मोठे उद्योगधंदे बंद पडले व त्यामुळे हजारो कामगारच्या नसीबी दारिद्र्य आले. तसेच शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला भाव न मिळाल्यामुळे हा वर्ग ही दारिद्र्यातच मोडला गेला.

दारिद्र्य

एखाद्या जवळा काय आहे आणि कय असावयास पाहीजे यामधील तफावत दर्शविणारी स्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय. दारिद्र्या संबंधी प्रत्येकाची भावना आणि अनुभव वेगवेगळे असणे स्वाभाविक ठरते. दारिद्र्य या संस्थेचा सर्वांना मान्य होईल असा नेमका अर्थ सांगणे अवघड आहे. परंतु दारिद्र्याच्या अर्थाची ओळख करून घेण्याचे पुढील चार निकष बी हेन्नी यांने सांगितले आहेत.

- 1) उपजिविकेसाठीच्या साधनाचा मार्गाचा अभाव
- 2) पैसा-अडका, जमीन-जुमला यासारख्या साधनसामुग्रीची उणीव
- 3) असुरक्षिततेची व विफलतेची भावना
- 4) सामाजिक संबंध टिकवून ठेवणे व विकसीत करण्यासंबंधी साधन सामुग्रीच्या उणीवेच्या परिणामातून

निर्माण झालेली असमर्थता⁽²⁾

व्यक्तीच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता न होणे म्हणजे दारिद्र्य होय, अन्न, वस्त निवारा या व्यक्तीच्या मुलभूत आणि सर्वसामान्य आवश्यकता आहेत. दररोजच्या जेवणात 2400 कॅलरीत मिळायला पाहीजे. व्यक्तीचे मासिक उत्पन्न इ.स. 1991-92 च्या किंमतीच्या आधार 460 पक्षा कमी असेल अशा व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगतात असे मानले

जाते. राष्ट्रीय उत्पन्न इ.स. 1993-94 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वृद्धीच दर इ.स. 1950-51 च्या तुलनेत 4.2% होता. कॅलरीज, आवश्यक वस्तुवरील प्रतिमाह खर्च, व्यक्तीचे मासिक उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पन्न या निकषाच्या आधारे दारिद्र्याचे मोजमाप केले जाते. (3)

किमान जीवन जगण्याकरीता मुलभूत गरजांच्या उपभोगाची किमान पातळी दर्शविणारी रेषा ही दारिद्र्य रेषा होय. दारिद्र्य रेषा व्यक्तीच्या दरमहा किंवा वार्षिक उत्पन्नाने ठरविले जाते. भारतीय ग्रामीण भागात दरडोई उत्पन्न दरमहा 127 रुपये उत्पन्न व शहरात 149 रुपये उत्पन्न अन्न वस्त, निवारा या पुर्ततेकरीता आवश्यक आहे.

त्यापेक्षा कमी उत्पन्न असणारे लोक दारिद्र्य रेषेखालील लोक होत. गरीबी हा केवळ आर्थिक नाही. तर त्याच्या सामाजिक आर्थिक श्रेणी पाडता येतात. दारिद्र्य रेषेत ज्याचे दरमाह 76 रुपये उत्पन्न आहे व जो दरमाह 25 रुपये मिळवितो त्या दोगाची दुःख स्थिती समान असणार नाही. 25 रुपये मिळकत असणाराची दुःखे तीव्र असतील. (4)

भारतातील दारिद्र्य निर्मुलनाचे उपाय :

भारतातील दारिद्र्य निर्मुलनाकरीता केंद्र सरकार व राज्य सरकारने काही उपाय अमलास आणले. यामधील महत्वपूर्ण उपाय म्हणजे 1) पंचवार्षिक योजना 2) राष्ट्रीयकरण (बंद पडलेल्या कापड गिरण्या, प्रवासी मोटार वाहतुक, खाणी उद्योगधंदे आर्थिक नुकसान सहन करुन शासनाने चालविले. 3) वीस कलमी कार्यक्रम 4) आय.आर.डी.पी. Intergrated Rural Developmet Programm) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम अंत्योदय व जवाहर रोजगार कार्यक्रम दारिद्र्य निर्मुलनाचा कार्यक्रम मागील 50 वर्षापासून अविरोध चालू आहे. परंतु भारतातील दारिद्र्याच्या समस्येची तीव्रताही कमी झाली नाही. 5) रोजगार निर्माण करणे 6) वितरणात समानता आणणे 7) कृषी क्षेत्राचा विकास वर विशेष भर देणे 8) लोकसंख्या नियंत्रित करणे (वाढती लोकसंख्या हे दारिद्र्याचे एक महत्वाचे कारण आहे त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रित करणे) 9) काळा पैसा समाप्त करणे 10) योजनांचे विक्रीदीकरण करणे 11) अनाश्यक सरकारी खर्च कमी करणे 12) परिणामकारक योजना बनविणे. (5) 13) अवास्तव यांत्रिकीकरणावरील भर कमी करणे 14) ग्रामीण भागात उद्योगधंदे सुरु करणे 15) स्वतंत्र व्यवसाय स्थापनेस प्रोत्साहन 16) घरातील एकास रोजगार 17) पैशाच्या स्वरूपात योग्य वेतन 18) ग्रामीण भागात शेतीसाठी नवीन सुविधांची माहिती देणे 19) शेतकरी कुटूंबाना प्रशिक्षण 19) ग्रामीण भागात प्रबोधन वर्ग सुरु करणे (प्रौढ शिक्षण) (6)

दारिद्र्य निवारण्याच्या विविध शासकीय योजना :-

1) शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज पुरवठा लहान शेतकरी विकास संस्था (SFDA) व सीमांत शेतकरी आणि शेतमजुर विकास संस्था (MFAL) 2) ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण (TRYSEN) कार्यक्रम 1979 साली सुरु करण्यात आला. दारिद्र्यरेषेखालील युवक कार्यक्रमाचे लाभार्थी होते.

3) स्त्रिया आणि बालके यांच्या विकासासाठी कार्यक्रम :-

ग्रामीण भागातील स्त्रिया आणि बालके यांच्या विकासासाठी (DWCRA) 1982 साली एक कार्यक्रम हाती घेण्यात आला होता. 4) इंदिरा महिला योजना : गरीब स्त्रियांच्या कल्याणासाठी 20 ऑगस्ट 1995 रोजी इंदिरा महिला योजना (IMY) सुरु करण्यात आली होती. 5) प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना 6) स्वर्ण जयंती ग्राम स्व. रोजगार योजना (7)

निष्कर्ष :-

हिंदूस्थानातील इतिहासाला वैभवाची झालर होती. सर्व समाजघटक आपल्या उपजिवीका पूर्ण करीत होती. उपासमार दारिद्र्याची तीव्रता नव्हती.परंतु स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये मात्र दारिद्रय, उपासमार ऐवढेच नव्हेतर कुपोषणाच ही समय मोठ्या प्रमाणात आढळून आले आहेत. केंद्र सरकार व राज्य सरकार अनेक वेगवेगळ्या योजना राबवु महिलांचे सबलीकरण दुर्बल घटकांचे सबलीकरण करत आहेत. परंतु आज ही दारिद्रय आढळून येते. एकंदरीत केवळ दारिद्र्याची तीव्रता थोड कमी झालेली आढळून येते.

संदर्भ-सुची

- 1) डॉ. रा.श्री. मोरवंचीकर : प्राचीन भारताचा ग्रंथ इतिहास
- 2) डॉ. लोटे पृष्ठ क्र. 206 : भारतातील सामाजिक समस्या
- 3) डॉ. प्रदीप आगलावे : आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या पृष्ठ क्रमांक 183
- 4) प्रा. डॉ. डी.एस.मनवर : भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या पृष्ठ क्रमांक-58
- 5) डॉ. लाटे : भारतातील सामाजिक समस्या - पृष्ठ क्र. 190,191
- 6) कै.डॉ.स.श्री. मु.देसाई : भारतीय अर्थव्यवस्था, पृष्ठ क्रमांक 4.26, 4.27
- डॉ. सौ. निर्मल भालेराव
- 7) कै.डॉ.स.श्री. मु.देसाई : भारतीय अर्थव्यवस्था, पृष्ठ क्रमांक 4.27
- डॉ. सौ. निर्मल भालेराव